

ZENETUDOMÁNYI DOLGOZATOK 2013–2014

MTA
Bölcsészettudományi
Kutatóközpont
**Zenetudományi
Intézet**

Zenatudományi Dolgozatok 2013–2014

Jubileumi kötet
a Zenatudományi Intézet
40 éves fennállása alkalmából

MTA BTK Zenatudományi Intézet, Budapest
2016

A Zenetudományi Dolgozatok 2013–2014
a Nemzeti Kulturális Alap Könyvkiadási Kollégiumának támogatásával jelent meg

Szerkesztő:
KISS GÁBOR

A szerkesztő munkatársai:
Gilányi Gabriella, Loch Gergely, Czagány Zsuzsa és Papp Ágnes

© Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2016

A címlapon Körösenyi Tamás *Bartók, Kofály és a Waldbauer–Kerpely Vonósnégyes*
című öntött bronz plakettje (1981, Székely Aladár fényképe nyomán)

Minden jog fenntartva. Bármilyen másolás, sokszorosítás,
illetve adatfeldolgozó rendszerben való tárolás a kiadó előzetes
írásbeli hozzájárulásához van kötve.

www.zti.hu

Felelős kiadó: Fodor Pál

A borítóterv: Kármán Márta

Nyomdai előkészítés: Kármán Stúdió, *www.karman.hu*

Nyomtatás és kötés: OOK-Press Kft., Veszprém, *www.ookpress.hu*

Felelős vezető: Szathmáry Attila

ISSN 0139-0732

Tartalom

Előszó	9
--------------	---

Régi zenetörténet

Czagány Zsuzsa–Papp Ágnes: Késő középkori zeneelmélet és a gregorián gyakorlat – A Hollandrinus-traktátusok zenei hátországa	13
Kiss Gábor: <i>Quem celestis armonia...</i> – Újabb adalékok egy Szt. István-alleluiához	35
Rudolf Krisztina: Tropizált traktuskompozíciók a XV. században – A <i>Laus tibi Christe – Filio Mariae</i> traktus megjelenési formái cseh, lengyel és magyar forrásokban	46
Szoliva Gábor: „Proles de caelo prodiit...” – Adalékok egy ferences himnusz történetéhez	70
Gilányi Gabriella: Újhelyi processzionále? – Az Országos Széchényi Könyvtár Oct. Lat. 794-es jelzetű forrásának azonosítása	83
Ferenczi Ilona: A magyar nyelvű graduálok új szövegcsoportja: az apostoli intenciók	115

Újabbkori zenetörténet

Király Péter: Andreas Veckenstadius, beszercei toronyzenész felmondólevele 1663-ból – Adalékok egy erdélyi város 17. századi zeneéletéhez	127
Kaczmarczyk Adrienne: Liszt és a klasszikus antikvitás: latin idézetek az életműben	144
Gombos László: Háború vagy béke? Egy magyar szimfónia a „Nagy Háború” idején	163

Korody P. István: Münchenből importált cantus firmusok Bartók „Dolgozataiban”	181
David E. Schneider: A virtuozitás méltósága: A concerto és a csendes átlényegülés toposza (ford. Kiss Gábor)	199
Dalos Anna: <i>Halálfűga</i> : a holokauszt a magyar zenei emlékezetben (1956–1989)	221
Ránki András: Prahács Margit zeneértés-koncepciója	235
Népzene, néptánc	
Varga Sándor: Zenészfogadás az erdélyi Mezőségen	251
Brauer-Benke József: A koboz hangszertípus történeti vizsgálata	288
Liszt-kutatás – a Liszt Ferenc Kutatóközpont munkatársainak írásai	
Watzatka Ágnes: Liszt Ferenc kapcsolata a német Cecília-mozgalommal a Liszt–Witt levelezés tükrében	317
Peternák Anna: Liszt képleírásai	359
Kutatástörténet	
Tari Lujza: Mátray Gábor, a népzene kutató	385
Riskó Kata: Táguló horizont – A népzene történeti szemléletének változásai Rajeczky Benjamin írásaiban	438
Berlász Melinda: A Zenetudományi Intézet 20. századi magyar zenetörténeti gyűjteményének kutatástörténeti szerepe az első húsz éves periódusban (1966–1986)	452
Bibliográfia	
A magyar zenetudomány bibliográfiája 2012–2014 (összeállította Loch Gergely)	477

Contents

Preface	9
Early Music History	
Zsuzsa Czagány – Ágnes Papp: Choralpraktische Voraussetzungen und Grundlagen der Traditio Iohannis Hollandrini	13
Gábor Kiss: <i>Quem celestis armonia...</i> – Recent data on a St Stephen Alleluia	35
Krisztina Rudolf: Tropierte Traktusgesänge im 15. Jahrhundert – Erscheinungsformen von <i>Laus tibi Christe – Filio Mariae</i> in böhmischen, polnischen und ungarischen Quellen	46
Gábrriel Szoliva: “Proles de caelo prodiit...” – The First Vespers Hymn of the Office of Saint Francis of Assisi and its History in Hungary	70
Gabriella Gilányi: The Processional Oct. Lat. 794 of the Budapest National Széchényi Library – A Re-identification	83
Ilona Ferenczi: Neue Textgruppe in den Gradualen ungarischer Sprache: die apostolischen Intentionen	115
Later Music History	
Péter Király: Das Kündigungsschreiben des Bistritzer Stadttürmers und Kunstpfeifers Andreas Veckenstadius von 1663 – Ein Beitrag zur Musikgeschichte einer siebenbürgischen Stadt im 17. Jahrhundert . .	127
Adrienne Kaczmarczyk: Liszt and the classical antiquity: Latin quotes in his works	144
László Gombos: Krieg oder Frieden? Eine ungarische Symphonie zur Zeit des „Großen Krieges“	163

István P. Korody: Imported <i>Cantus Firmi</i> from Munich in Bartók's Contrapuntal Studies at the Music Academy Budapest	181
David E. Schneider: Virtuous Virtuosity: The Concerto, the Violin, and the Topic of Transcendence (<i>transl. by Gábor Kiss</i>)	199
Anna Dalos: <i>Todesfuge</i> : The Holocaust in the Hungarian Music Historical Memory	221
András Ránki: Margit Prahács' Conception of Musical Understanding	235

Folk Music, Folk Dance

Sándor Varga: Recruiting Musicians in the Transylvanian Plain	251
József Brauer-Benke: A Historical Analysis of Koboz-Type Instruments . .	288

Liszt Research

Ágnes Watzatka: The Connection of Franz Liszt to the German Cecilian Movement in the Mirror of the Liszt–Witt Correspondence	317
Anna Peternák: Thoughts on Visual Arts in Liszt's Letters and Essays	359

Research History

Lujza Tari: Gábor Mátray, Researcher of Folk Music	385
Kata Riskó: Expanding Horizons – The Changes of the Historical Approach to Folk Music in Benjamin Rajeczky's Writings	438
Melinda Berlász: Die Sammlung der ungarischen Musikgeschichte des 20. Jahrhunderts im Institut für Musikwissenschaft, ihre Funktion und Bedeutung in der Forschungsgeschichte der ersten zwanzig Jahre (1966–1986)	452

Bibliography

A Bibliography of Hungarian Musicology 2012–2014 (compiled by Gergely Loch)	477
--	-----

SZOLIVA GÁBRIEL

„Proles de caelo prodiit...”

Adalékok egy ferences himnusz történetéhez

Assisi Szent Ferencet hiteles evangéliumi indíttatása és a katolikus hithez való szilárd ragaszkodása élesen elhatárolta kora vallási megújulást sürgető mozgalmainak vezéralakjaitól, ezért már életében számos egyházi előljáró tiszteletének örvendhetett. Pártfogói közül témánk szempontjából különösen fontos Ugolino de' Conti di Segni bíboros, a későbbi IX. Gergely pápa (1227–1241), akire Ferenc mint atyai barátira tekintett. Jól ismerték egymást, és kölcsönös tisztelet övezte kapcsolatukat. Nem véletlen ezért, hogy amikor Ferenc 1226. október 3-án bekövetkezett halála („tranzitusa”) után fél évvel a nevezett bíborost pápává választották, minden tőle telhetőt megtett barátja emlékének megőrzéséért.¹ 1228. július 16-án szentté avatta, és ünnepéhez személyesen fogalmazott meg több liturgikus tételt.

A rendi krónikák egybehangzó tanúsága alapján IX. Gergelynek tulajdonítható a Ferenc-zsolozsma *Proles de caelo prodiit* kezdetű himnusza, amelynek hazai zenetörténetével foglalkozunk az alábbiakban.²

¹ IX. Gergely felkérésére születik például a Szent Ferencről írt első életrajz Boldog Celanói Tamás tollából. A szerző megemlíti műve bevezetőjében a pápai felkérést: „... Gergely pápa parancsára legalább azokat az eseményeket igyekszem tehetségemhez képest egyszerű szavakkal megörökíteni, melyeket vagy tőle magától hallottam, vagy amelyekről megbízható és szavahihető tanúk révén értesültem.” Lásd *Celanói Tamás életrajzai Szent Ferencről* (Újvidék–Szeged–Csíksomlyó: Agapé, 1996), 21.

² A ferences történeti források közlései némileg eltérnek a IX. Gergely szerzősége alá tartozó liturgikus tételekkel kapcsolatban, a *Proles de caelo prodiit* himnuszt azonban mindegyik neki tulajdonítja, lásd *Annales Minorum Trium Ordinum a S. Francisco Institutorum*, ed. Lucas Wadding (Ad Claras Aquas–Firenze: 1931), Tomus II, 228; Salimbene de Adam, „Chronica”, in *Monumenta Germaniae Historica*, ed. Oswaldus Holder-Egger (Hannover–Leipzig: 1905–1913), Tomus XXXII, 383. Ugyanezen hivatkozás szerepel a Ferenc-zsolozsma kritikai kiadásában, lásd *Analecta Franciscana sive Chronica aliaque varia documenta ad historiam Fratrum Minorum* (Ad Claras Aquas–Firenze: 1941), Tomus X, 376; valamint Clemens Blume kiadásában is, lásd *Analecta Hymnica Medii Aevi*, hrsz. von Clemens Blume (Leipzig: O. R. Reisland, 1909), Bd. 52, 177.

A himnusz zenei gyökerei

Elsőként a himnusz ismert dallamainak eredete után kell kérdeznünk. Szent Ferenc rímes officiumát a rend párizsi *cantus magistere*, Spirai (Speyeri) Julián testvér szerezte 1232–35 között.³ A história megkomponálásakor felhasználta a már korábban elkészült, neves egyházi személyek által írt költeményeket, köztük IX. Gergely *Proles de caelo prodiit* himnuszát is. Az utóbbit az első vesperásba illesztette. Hilarin Felder egy Szent Bonaventura generálissága idejéből (1257–74) fennmaradt levél tanúsága alapján úgy véli, hogy Julián a himnusz dallamát is átvette, azaz a tétel mindenestül korábbi, mint a rímes Ferenc-zsolozsma.⁴ A zenei munkára vonatkozó kérdés azonban nem válaszolható meg ennyire egyszerűen. Jordánusz testvér 1261-es krónikájában egyedül Juliánt nevezi – őszinte elismeréssel – a história zeneszerzőjének,⁵ míg később Pisai Bertalan testvér *Liber Conformitatum* (1385k.) című művében kifejezetten neki tulajdonítja a himnuszok dallamát is.⁶ Ráadásul a *Proles de caelo* himnusz forrásai két dallammal közlik. Vajon melyikre vonatkozhatnak a korabeli feljegyzések?

Mel 751

Pro-les de cae-lo prod-i-it, no-vis u-tens pro-di-gi-is,

Mel 752

Mel 751

cae-lum cae-cis a-pe-ru-it sic-cis ma-re ve-sti-gi-is.

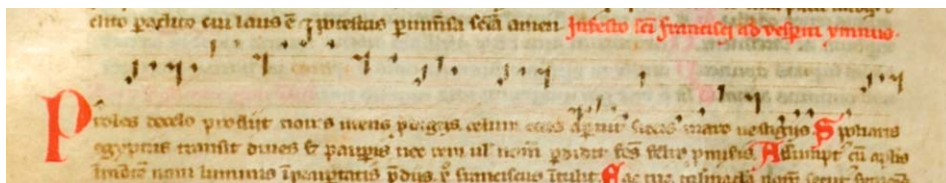
Mel 752

³ A Julián-féle zsolozsma datálásáról lásd Jason M. Miskuly, „Julian of Speyer: Life of St. Francis”, *Franciscan Studies* 49 (1989): 98–99. Idézi Andrew W. Mitchell, *The Chant of the Earliest Franciscan Office*, PhD-disszertáció (London, Ontario: The University of Western Ontario, 2003), 109. A história zenei vonatkozásairól alapvető szakirodalom: Hilarin Felder, *Die liturgischen Reimofficien auf die heiligen Franciscus und Antonius* (Freiburg: Universitäts Buchhandlung, 1901); valamint Eliseus Bruning, „Giuliano da Spira e l’Officio ritmico di S. Francesco”, *Note d’archivio per la storia musicale* 4 (1927): 129–202.

⁴ Bessai Bernardin, Szent Bonaventura titkára írja: „Frater Iulianus ... Sancti Officium in littera et cantu posuit praeter hymnos et aliquantas antiphonas ac responsoria, quae Summus ipse Pontifex et aliqui de Cardinalibus in Sancti praeconium ediderant.” Lásd Felder, *Die liturgischen Reimofficien...*, 60–61.

⁵ „Frater ergo Simon, veniens in Theutonium cum fratre Iuliano, qui postmodum historiam beati Francisci et beati Antonii nobili stilo et pulcra melodia composuit, ...” Lásd *Analecta Franciscana*, Tomus I, 16.

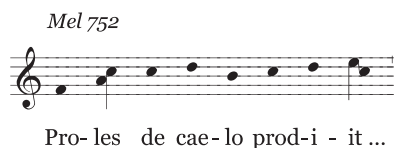
⁶ „... frater Iulianus theologus, qui legendam beati Francisci composuit et responsoria: cantumque beati Francisci quoad hymnos et omnia ipse composuit.” Lásd *Analecta Franciscana*, Tomus IV, 544.

1. ábra. A Mel 751 legkorábbi bejegyzése a Rosenthal-kódexben, 1235–41 között (München, Franziskanerkloster St. Anna, Cmm. 1, f. 329v).

Bruno Stäblein összkiadásában a *Proles de caelo* himnusz mindkét dallama megtalálható (Mel 751 és 752).⁷ A tétel legkorábbi kottás emléke a müncheni Szent Anna-kolostorban őrzött, 1235–41 között írt ferences *breuiarium notatum* („Rosenthal-kódex”).⁸ E forrás a Ferenc-offícium himnuszait az egyházi év sorrendjében haladó himnáriumának végén közli, tehát még nem a dátum szerinti helyükön (1. ábra).⁹ Zenei főírása beneventán hatást mutató közép-itáliai keveréknotáció, azaz a Haymo de Faversham generális nevéhez köthető, 1241–44 között végrehajtott rendi liturgikus (és notációs) reform előtti. Figyelemreméltó, hogy e korai forrásban a história három bejegyzett himnusza (*Proles de caelo prodiit*, *In caelesti collegio*, *Plaudite turba paupercula*) egyaránt a Mel 751 dallammal szerepel. A fentebb említett Mel 752 csak szöveg nélküli széljegyzetként azonosítható a himnárium végén: egy későbbi kéz jegyezte le „reformnotációval”, tehát kvadrát neumákkal. Emiatt a Mel 751 a himnusz „eredeti”, talán Julián előtti dallamának vélhető.

Stäblein röviden említi, hogy a Mel 752 és a rímes zsolozsma többi tétele között zenei kapcsolat figyelhető meg.¹⁰ A Ferenc-offícium matutínuma harmadik nokturnusának *Euntes inquit*¹¹ kezdetű responzóriumában valóban fellelhető a Mel 752 néhány jellemző fordulata, az alábbiakban ezeket vesszük számba. Az 5. tónusú responzórium verzusának „non providet in crastinum” szövegű szakasza ugyanúgy a karakteres *f-a-c'* formulával indul és a kissé váratlan *e'-c'* terccel zárul, mint a Mel 752 első sora:

⁷ Bruno Stäblein, *Hymnen I. Die mittelalterlichen Hymnenmelodien des Abendlandes*. Monumenta Monodica Medii Aevi 1 (Kassel–Basel: Bärenreiter Verlag, 1956), 442–443. A Mel 752 átírásában a második sor negyedik szótagján („utens”, Stäbleinnél II 4) a forrás alapján *d'*-ről *c'*-re javítva!

⁸ München, Franziskanerkloster St. Anna, Cmm. 1, f. 329v.

⁹ Ez arra utalhat, hogy a forrás mintapéldányát még a Ferenc-offícium megkomponálása előtt készítették. Lásd Mitchell, *The Chant of the Earliest Franciscan Office*, 109.

¹⁰ Stäblein, *Hymnen I*, 610.

¹¹ László Dobszay – Janka Szendrei, *Responsories* (Budapest: Balassi Kiadó, 2013), vol. 2, nr. 5079.

A rezponzórium főrészének „cogitatum sic fratribus erro-(neum)” szövegű szakaszában a gerinchangok a himnusz harmadik sorával rokoníthatók:

Resp 5079 *Mel 752*

cog-i - ta - tum sic fra - tri - bus er - ro - (neum) ... cae - lum cae - cis a - pe - ru - it ...

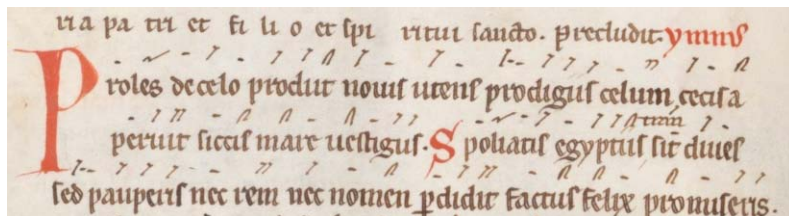
Végül a finális feletti oktáv ereszkedő bejárása is jellemző fordulata mindkét dallamnak:

Resp 5079 *Mel 752*

qui nu - tri - et vos Dominum ... no - vis u - tens pro - di - gi - is ...

A bemutatott dallampárhuzamok alapján jól látható, hogy a Mel 752 szerzője Spirai Juliánhoz nagyon hasonlóan kezelte az 5. tónust, szinte azonos zenei ízléssel komponált. Himnusz dallama olyannyira beleillik a Ferenc-offícium stílusába, hogy végső soron Julián szerzősége (esetleg egy későbbi alkotói munkát feltételezve) nem zárható ki.

A Mel 752 datálásához fontos adalékot szolgáltat a Sankt Gallen-i apátság egyik, vonalrendszer nélküli német neumákkal notált antifonáléja. A 13. század utolsó harmadából származó kódexben a széles látókörű bencés szkriptorok közölték a Julián-féle Ferenc-offíciumot. E kodifikáció elég korainak tekinthető, azaz a história keletkezéstől számított néhány évtizeden belül megtörténhetett az átvétel. Minthogy az alkalmazott adiasztematikus kottairás csak az énekesek memóriáját segítette, önmagában nem leénekelhető, erősen valószínűsíthető, hogy a korabeli szerzetesi kórus valóban énekelte Szent Ferenc zsolozsmáját (ellenkező esetben az alkalmazott kottajeleknek nem lett volna értelme). Meglepő módon a *Proles de caelo* himnusz teljes

2. ábra. A Mel 752 neumas bejegyzése a Ferenc-offíciumban a 13. század utolsó harmadából (Sankt Gallen, Stiftsbibliothek, Cod. Sang. 389, p. 412, forrás: <http://www.e-codices.unifr.ch>).

terjedelmében és kizárólag a Mel 752-vel notálták (2. ábra).¹² Következésképp e fiatalabbnak vélt dallam bizonyosan létezett már a 13. század utolsó harmadában (*terminus ante quem*), sőt a história részeként „teljes joggal” hagyományozódott. Sankt Gallenből egy 14. századi neumas emléke is fennmaradt.¹³

Valószínűleg a dallamok szerzősége és kora körüli bizonytalanságot nem lehet teljességgel feloldani. Bár a középkor folyamán mindkét dallam tovább élt, sőt a többszólamú kórusfeldolgozásokban is egyaránt megjelent mindkét *cantus firmus*,¹⁴ a továbbiakban csak a szélesebb körben elterjedt Mel 752 magyarországi emlékeivel foglalkozunk.

A Mel 752 emlékei a középkori Magyarországon

Szinte biztosra vehető, hogy a középkori magyar ferences közösségek énekelték a *Proles de caelo* himnuszt a Ferenc-officiumban, annak dallamát tartalmazó korabeli rendi forrás (hymnarium) azonban nem maradt fenn. A budapesti Egyetemi Könyvtárban őrzött 14. századi ferences antifonálék csak a história antifonáit és rezponzóriumait közlik, a himnuszokra még rubrikával sem utalnak.¹⁵

A Mel 752 történetének fordulópontja volt, amikor a dallam Európa-szerte átlépte a ferences liturgikus közösségek határait: legkésőbb a 14. században megjelent hazánkban is a világi egyházak zsolozsmájában. Az 1360 körüli, esztergomi gyökerű mellékhangományt tükröző Isztambuli antifonále korpuszában Szent Annáról szóló szöveggel szerepel (*Auroralis lux gignitur*), míg a kódex későbbi toldalékában a kompletórium himnuszána (*Te lucis ante terminum*) hitvallók ünnepére rendelt dallamaként.¹⁶ Kivételes esetben kaptak helyet notált himnuszok középkori antifonáléinkban: egy új história bevezetése vagy egy korábban nem énekelt tétel átvétele indokolhatta, ha a meglévő himnuszgyűjteményekbe már nem volt lehetséges a kívánt dallamot beilleszteni, azonban épp akkoriban készítették új antifonálét. A hymnarium helyett az antifonáléba való bejegyzés „szükségmegoldás” volt, így viszont az újabb dallam mégis bekerült az írásos hagyományba. Az Anna-himnusz útja hasonlóan vezethetett az Isztambuli antifonále korpuszába, azaz szövege és dallama vélhetően

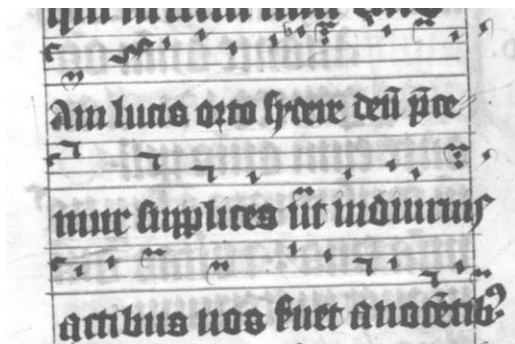
¹² Sankt Gallen, Stiftsbibliothek, Cod. Sang. 389, p. 412. A kódex leírását lásd Felder, *Die liturgischen Reimofficien...*, 90–92, valamint Bruning, „Giuliano da Spira e l’Officio ritmico...”, 148. A himnusz dallam jelenlétére egyik szerző sem utal.

¹³ Sankt Gallen, Stiftsbibliothek, Cod. Sang. 388, p. 440.

¹⁴ Míg Guillaume Dufay a Mel 751-et, Giovanni Pierluigi da Palestrina a Mel 752-t használta *cantus firmus* gyanánt. Lásd Guillaume Dufay, *Opera omnia. Tomus V. Compositiones liturgicae Minores*, ed. by Heinrich Besseler. Corpus Mensurabilis Musicae 1 (Rome: American Institute of Musicology in Rome, 1966), 71–72; *Le Opere Complete di Giovanni Pierluigi da Palestrina. Volume XIV*, ed. by Raffaele Casimiri (Rome: Edizione Fratelli Scalera, 1942), 202–203.

¹⁵ Budapest, Egyetemi Könyvtár, Cod. lat. 121, f. 26v–41.

¹⁶ İstanbul/Isztambul, Topkapı Sarayı Müzesi, Deissmann 42, f. 206 és 296bis. Kiadva: *Az Isztambuli Antifonále (1360 körül)*, közr. Szendrei Janka (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1999).

3. ábra. A Szepeni pszaltérium prima-himnusa (*Iam lucis orto sidere*), 14. század (Sibiu/Nagyszeben, Muzeul Național Brukenthal, Ms. 615, f. 66v).

1360 körül számított újdonságnak (*d kottapélda*, lásd a tanulmány végén, az *Utószó* előtt). Később sem terjedt el szélesebb körben, szövegét – említett dallamos lejegyzése mellett – kizárólag két 15. századi esztergomi breviárium őrizte meg.¹⁷

Ugyancsak a 14. századra tehető a valószínűleg erdélyi hagyományt megörökítő Szepeni pszaltérium (3. ábra), amelyben a Mel 752 a prima (*Iam lucis orto sidere*) és a tercia (*Nunc Sancte nobis Spiritus*) állandó dallama (*e kottapélda*).¹⁸ A Mel 752 kedvelt voltát jelzi, hogy a kishórák szövegeihez rendelték. A pszaltérium himnusz dallamai ugyanis egy adott hagyományon belül kiemeltebb szerepet töltöttek be a szanktorále tételeinél: lényegesen többször hangzottak el, akár naponta, nem csak az év egy-egy ünnepén.

Thuz Osvát zágrábi püspök (1466–1499) intonáriumban¹⁹ Szentháromság vasárnapjánál találjuk meg a Mel 752 első dallamsorát (4. ábra), szintén a prima *Iam lucis orto sidere* himnuszának szövegével.

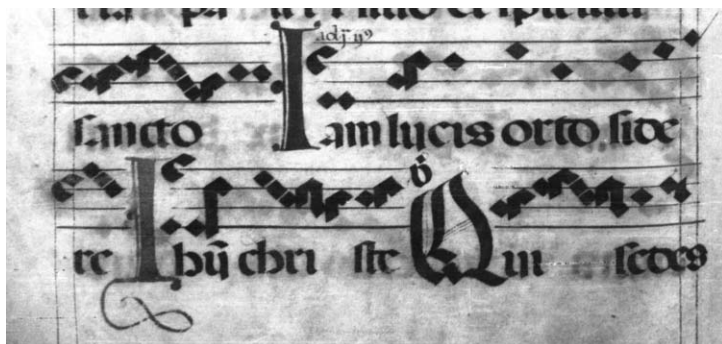
Az említett források bejegyzéseinek értékeléséhez, illetve a Mel 752 későbbi magyarországi történetének tárgyalásához a dallamtörténeti kutatás külföldi eredményeit használjuk. Veronika M. Mráčková tanulmányából részletesen ismert, hogy a késő középkorban a Mel 752 európai népszerűségnek örvendett mind a különböző szerzetesrendek (bencések, ágostonosok, ferencesek), mind a világi egyházi központok zsolozsmájában.²⁰ Különösen érdekes, hogy egyes püspökségek és rendek saját

¹⁷ Wien, Österreichische Nationalbibliothek, Vindob. Pal. 1812 és 1829. Vö. AH 23, 122.

¹⁸ Sibiu/Nagyszeben, Muzeul Național Brukenthal, Ms. 615, f. 66v és 67v. A szexta himnuszának helyén lacuna van a forrásban, lehetséges, hogy ott is a Mel 752 szerepelt. A lejegyzés *g* finalisú, de minden bizonnyal „*fisz*”-szel énekelték, tehát a tritus modus szerint. Az első himnusz sorban az utolsó előtti szótag punctuma (*e'*) elé írt *b* módosítójel minden bizonnyal az azt követő *f*-re utal, hogy tudniillik nagy szekundlépés („*fisz*”) következik.

¹⁹ Zagreb/Zágráb, Metropolitanska knjižnica, MR 10, f. 66v.

²⁰ Veronika M. Mráčková, „The Transmission of Hymn Tune Stäblein 752 in Europe during the Late Middle Ages”, *Hudební věda* 49 (2012/1–2): 19–32. Mráčková tanulmányát nemzetközi kitekintésként használhatjuk, mivel csak egyetlen Magyarországon őrzött forrást idéz – a győri

4. ábra. Thuz Osvát intonáriumának prima-himnusza (*Iam lucis orto sidere*), 1466–1499. (Zagreb/Zágráb, Metropolitanska knjižnica, MR 10, f. 66v).

patrónus szentjeikről szóló himnuszokat énekeltek a Mel 752-re (például Szent Ludmilla, Szent Prokop, Szent Barbara, Szent Anna, Szent Ágoston, Szent Benedek tiszteltére), de előfordult a dallam hozzárendelése a temporále szövegeihez is (például *Vexilla regis prodeunt*, *Ad cenam Agni providi*). Mráčková számos emlék áttanulmányozásával kimutatta, hogy a dallam alkalmazásának három lehetséges módja volt: 1. a ferences dallam „kottahű” átvétele, 2. helyi dallamváltozat létrehozása az eredeti alak csekély módosításával, 3. a ferences dallam nagyobb mértékű átkomponálása, parafrázis. A ferences (és ágostonos) közösségek az első, míg a világi püspöki központok jobbra a második változat szerint jártak el.

Mráčková a „helyi dallamváltozatok” csoportját egyes hangközlések, illetve melizmák megléte vagy hiánya alapján különíti el a ferences alpdallamtól. A néhány esetben kétértelműnek bizonyuló besorolás helyett a magyar emlékek esetében inkább az egyes változatok dallamvonalát fogjuk vizsgálni Mráčková példái-nak fényében.

A Mel 752 helyi patrónus szenthez rendelésének fontos magyarországi emléke az Oláh Miklós esztergomi érsek 1523-as nyomtatott *Psalterium Strigoniense*-jébe (Oláh-pszalterium) bejegyzett Szent István-himnusz, a *Gaudent caeli nova luce*.²¹ Az első vesperás e kései himnuszának ez az egyetlen notált változata, így csak innen tudható, hogy a Mel 752-re énekeltek (*f kottapéllda*). A bejegyzés és a ferences dallamváltozat között némi különbséget jelent a negyedik sor alakítása: míg a rendi dallam a második szótag után egyenletesen ereszkedik *c*²-ről *d*-re (vagy *c*-re), az István-himnusz az ötödik szótagon visszafordul, és csak egy kis szextet jár be. A

Egyházmegyei Kincstár és Könyvtár Mss. A. 2. jelzetű, 15. századi antifonálját –, az azonban a bécsi rítusterülethez tartozik.

²¹ München, Bayerische Staatsbibliothek, Res/2 Liturg. 380, f. 132v. Kiadva: *Psalterium Strigoniense Venetiis 1523 cum notis musicis manuscriptis (Psalterium Nicolai Olahi)*, közr. Szoliva Gábor. *Musicalia Danubiana* 25 (Budapest: MTA–BTK Zenetudományi Intézete, 2015).

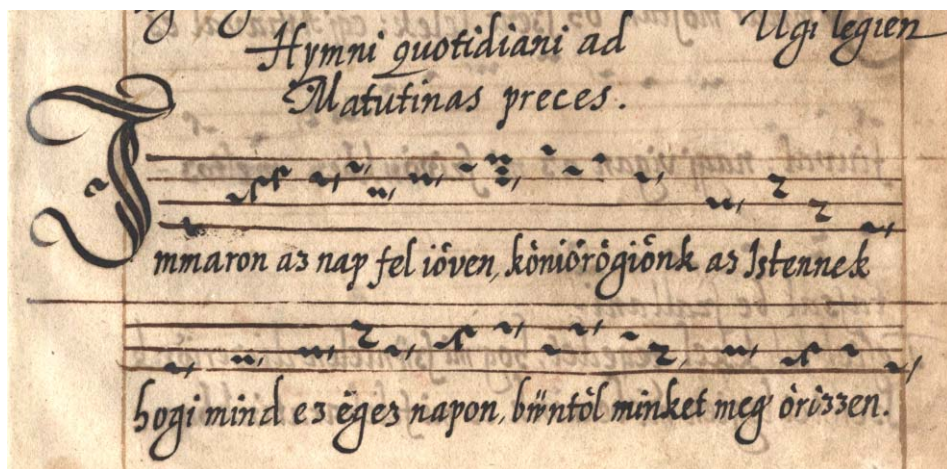
magyarországi emlékek között mindkét zárósor előfordul. A nálunk gyakoribb „fennmaradó” befejezésre ugyanakkor nem találunk példát a Mráčková által idézett 17 külföldi forrásban (azokban mindegyik dallam egyenletesen ereszkedő), így valószínűleg hazai jellegzetességgel állunk szemben. A „fennmaradó” sorral záruló változatok harmadik sora egy kivétellel *f*-ről indul (*d* helyett), ami szintén nem jelenik meg e külföldi példákban, tehát az ambitus szűkítése általában jellemző Magyarországon a himnusz dallam második felére. Az Isztambuli antifonále Anna-himnusza a ferences változatot követi, míg a toldalékban álló kompletórium-himnusz – a bejegyzés gyenge minősége miatt – nem sorolható be biztonsággal. A Szebeni pszaltérium bejegyzése már hazai, „fennmaradó” végű. A magyarországi forrásokban (főképp a korábbi bejegyzések között) mutatkozó kettősséget vélhetően az okozza, hogy a mintadallamok eltérő hagyománykörből valók. A későbbi itthoni emlékek – ahogy látni fogjuk – mind a hazai változatot követik.

A Mel 752 korai protestáns használata és későbbi hazai története

A 16–17. századi protestáns közösségek – talán a dallam kedveltsége miatt – a reggeli istentiszteletbe mentették át a Mel 752 hazai változatát: Huszár Gál 1560–61-es és 1574-es énekeskönyvei, a Ráday és a Batthyány graduálok, valamint számos további graduál-kézirat (5. ábra) egyaránt a prima *Iam lucis orto sidere* himnuszának magyar fordításával (*Immáron az nap feljövén*) közli a dallamot, *f*-ről indított harmadik sorral és „fennmaradó” befejezéssel (*g, h kottapélda*).²² A középkorból ezt a szöveg-hozzárendelést hazánkban egyedül a Szebeni pszaltérium és Thuz Osvát zágrábi püspök intonáriuma tanúsítja, de vélhetően nemcsak egyes erdélyi egyházak és a zágrábi katedrális szokása lehetett, hanem szélesebb körben gyakorlat volt, ezért szolgálhatott mintául a protestáns liturgiák megalkotásakor.²³ A 17.

²² Huszár Gál, *A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséreték*, Kálmáncsehi Márton, *Reggeli éneklések*, 1560–1561 (RMNy 160), a1; Huszár Gál, *A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséreték és imádságok*, Komjáti, 1574 (RMNy 353), f. 5, 48v és 55. Az utóbbi forrásban a péntekre és a szombatra való „reggeli dicséretet”-nél más szövegekkel szerepel a dallam (*Ó, mennyei szent Atyánk és Mi keresztyének teneked*). Az említett graduálok bejegyzését átírásban lásd *Graduale Ráday saeculi XVII*, közr. Ferenci Ilona, *Musicalia Danubiana 16* (Budapest: MTA Zenatudományi Intézete, 1997), 157 (nr. 44), valamint 35. Az MTA–BTK Zenatudományi Intézetében összeállított graduál-katalógus alapján a dallam hazai változatának további korai protestáns emlékei: *Csáti graduál* (1602), f. 39; *Tornai graduál* (1611–13), f. 84; *Spáczai graduál* (1619), p. 163; *Kálmáncsai graduál* (1623–28), f. 52; *Csurgói graduál* (1630-as évek), f. 34; *Kecskeméti graduál* (1637–81), p. 15. (Köszönettel tartozom Ferenci Ilonának a katalógus használatában nyújtott segítségéért.) Vö. Bárdos Kornél – Csomasz Tóth Kálmán, „A magyar protestáns graduálok himnuszai”, in *Népzene és zenetörténet III.*, szerk. Vargyas Lajos (Budapest: Editio Musica, 1977), 150 (13. szám), 205–206, valamint RMDT I. 155.

²³ Vö. a *Novum sidus emicuit* kezdetű Szent Erzsébet-himnusz protestáns utóéletével: Szendrei Janka, „Új világosság jelenék. Egy himnusz története”, in *Zenatudományi dolgozatok 1995–1996*, szerk. Gupcsó Ágnes (Budapest: MTA Zenatudományi Intézete, 1997), 287–293.

5. ábra. A Csáti graduál (1602) reggeli himnusza a Mel 752 hazai változatával (Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, Kt. 12, f. 39).

század második felében a graduálok használaton kívül kerülésével és a protestáns közösségek felekezeti válásának következtében a dallam fokozatosan kikopott a használatból, helyét genfi zoltárok és korálok vették át.

A katolikus gyakorlatból is eltűnt a Mel 752 hazai változata a 17. században: a világi püspökségek helyenként meglévő közös zsolozsmaimádsága 1630 után a római gyakorlat szerint – jobbára ének nélkül – folyt, és a középkori zeneiséget őrző pálosoknál sem maradhatott fenn, mert ők korábban nem vették át. Egyedül a ferences közösségek zsolozsmái tartották életben a dallamot, érthető módon a ferences változatban, világi hívek számára készült kiadványokban csak elvéve jelent meg. A Kájoni János által szerkesztett és nyomtatott *Cantionale catholicum* első kiadásában (1676) még szerepel a *Proles de caelo* himnusz szövege, a további kiadásokból azonban kimaradt. A rend erdélyi provinciájában tevékenykedő zenészek számára 1741-ben szintén Csíksomlyón nyomtatott *Hymni vesperarum ecclesiastici* a korabeli karkönyvek alapján közli a ferences dallamváltozatot (*b kottapéllda*). A „kolostori monódia” stílusában készült feldolgozásra is akad példa: a Mel 752 egyszerű, metrizált harmonizációját tíz ferences kézirat őrizte meg a XVII. századi Magyarország területéről.²⁴ Szeged–Alsóváros ferences templomának egykori kántora, Fekete Ferenc 1823-ban kollégái számára összeállított énekgyűjteményében (*Út mutató kántor könyv*) szintén csak szöveggel szerepelteti a *Proles de caelo* him-

²⁴ Pál Richter, *Der Melodienbestand des Franziskanerordens im Karpatenbecken im 17. Jh. – A ferences rend dallamkészlete a XVII. században a Kárpát-medencében*. Fontes historici Ordinis Fratrum Minorum in Hungaria 4 (Budapest: Magyarok Nagyasszonyáról Nevezett Ferences Rendtartomány, 2007), I/703.

nuszt. Kötete bevezetőjéből kiderül, hogy a himnuszok dallamát nem találta meg a rendelkezésére álló forrásokban, ezért hozzájuk – köztük a Szent Ferenc-himnuszhoz – egy alkalmas *ad notam*-ot választott.²⁵

Utószó

A ferences rend az 1920-as években tette közzé újonnan revideált, kottás liturgikus kiadványaiban a Ferenc-officiumot. A közreadói munkát Eliseus Bruning végezte Hilarin Felder idézett, 1901-es kritikai kiadása, Johanes Evangelista Weis közreadása²⁶ és több 13–15. századi kódex figyelembevételével. Bruning szélesebb forrásbázisra építő kiadásaiban közzétette a *Proles de caelo prodiit* mindkét dallamát, az eredetinek vélt Mel 751-et és a fiatalabb Mel 752-t is, az utóbbit természetesen a ferences változatban (*c kottapélda*).²⁷ A II. Vatikáni Zsinat után 1974-ben megújított rendi zsolozsmában már nem szerepel az értékes himnusznek sem szövege, sem dallama, így több mint hétszáz éves liturgikus használata a rendi közösségekben napjainkra lényegében megszűnt. Dallamát a jeruzsálemi Szent Sír-bazilika liturgiája őrizte meg, ahol a naponta végzett ferences processzió keretében éneklik Szent Magdolna himnuszának szövegével,²⁸ valamint felbukkan még a Szent Őrzőangyalok ünnepénél Solesmes *Liber hymnarius* című, gyakorlati célra szánt, 1983-as dallamkiadásában is.²⁹

A *Proles de caelo* himnusz idézett emlékei jól szemléltetik, hogy egy-egy nagyhatású középkori szent históriájának részlete miképp kelhetett önálló életre a középkor folyamán, és az eredeti szövegüktől elszakadt himnuszdallamok esetenként mennyire távoli szerepben jelenhettek meg. A Sankt Gallen-i bencések néhány

²⁵ A Szent Ferenc-himnusz felirata: „ad notam Iesu Redemptor omnium”, lásd 209.

²⁶ Felder, *Die liturgischen Reimofficien...*, op. cit.; Johannes Evangelista Weis, *Die Choräle Julian's von Speier zu den Reimoffizien des Franziscus- und Antoniusfestes* (München: Verlag der J. J. Lentner'schen Buchhandlung, 1901).

²⁷ *Officium ac missa de festo S. P. N. Francisci*, ed. Eliseus Bruning (Paris–Tournai–Roma: Desclée et Socii, 1926), 7–10; *Antiphonale Romano-Seraphicum pro horis diurnis*, ed. Eliseus Bruning OFM (Paris–Tournai–Roma: Desclée et Socii, 1928), 970–972; *Cantuale Romano-Seraphicum. Editio altera acuta ac Caeremoniali necnon Antiphonali Ordinis adaptata*, ed. Eliseus Bruning OFM (Paris–Tournai–Roma: Desclée et Socii, 1929), 178–179 és 186–187.

²⁸ A processzió 13. állomásánál a *Christus triumphum gloriae* vagy a *De Magdalena fervida* kezdetű himnuszokat éneklik. Lásd *Ordo Processionis quae Hierosolymis in Basilica Sancti Sepulcri D. N. Iesu Christi a fratribus minoribus peragitur* (Jerusalem: Custodia Terrae Sanctae – Franciscan Printing Press, 2012), 48–49; Stéphan Milovitch, *Quotidianamente da prima del 1336. La processione che celebra la Morte e Risurrezione del Signore nella basilica del Santo Sepolcro di Gerusalemme*, Studia Orientalia Christiana – Monographiae 23 (Milano: Edizioni Terra Santa, 2014), 349–365 és 501–503.

²⁹ Lásd az *Orbis patratior optime* kezdetű himnuszt: *Antiphonale Romanum secundum Liturgiam Horarum ordinemque cantus Officii dispositum a Solesmensibus monachis praeparatum. Tomus alter. Liber Hymnarius cum invitatoriis et aliquibus responsoriis* (Solesmes: Abbey Saint-Pierre de Solesmes, 1983), 450–451.

évtized múltán még Szent Ferencre emlékezve énekelték a *Proles de caelo* himnusz fiatalabb dallamát, de alig telt el egy évszázad, és a himnárium időszaki tételeivel vagy más szentek szövegével szólalt meg szerte Európában, köztük hazánkban. Mindez a ferences lelkiség terjedésének egy különleges, zenei következményeként is szemlélhető. A dallam időközben kialakult hazai változata a 16. század második felétől a korai protestáns közösségek istentiszteleti gyakorlatának állandó elemévé vált. Ehhez hasonló átvételt külföldről egyelőre nem ismerünk. A *Proles de caelo* himnusz összetett, több szálon futó dallamtörténetének tehát kirajzolódott egy gazdag magyarországi fejezete, amely reményeink szerint – elsősorban újabb források előkerülésével – tovább bővíthető a jövőben.

GÁBRIEL SZOLIVA

“Proles de caelo prodiit...”

The First Vespers Hymn of the Office of Saint Francis of Assisi
and its History in Hungary

The rhymed Office of Saint Francis of Assisi was composed between 1232 and 1235 by Julian of Speyer, the *cantus magister* of the Paris convent at the time. He used for his work a few already approved poems written by clerics. In the first Vespers Julian included the hymn *Proles de caelo prodiit* of Pope Gregory IX. The oldest musical sources of the Office reveal that this hymn had two different melodies (Mel 751 and 752 in Bruno Stäblein’s edition). In the first section of this paper the musical origins of the hymn are investigated for in the Franciscan sources it is not clear which one of its melodies might have been composed by Julian,. The detailed analysis of Mel 752 confirms its musical similarity to the responsory *Euntes inquit*, an item of the Office certainly composed by Julian. Mel 751, on the other hand, seems to be an earlier melody for the hymn.

A turning-point in the history of Mel 752 came when the hymn’s melody moved beyond the liturgical borders of Franciscan communities and became widespread throughout Europe. It had appeared in the secular Office in Hungary by the 14th century. In the second part of this paper, all the medieval Hungarian sources of Mel 752 are reviewed. According to these sources, the melody was sung in different liturgical Offices, namely, Prime, Compline, and in the honour of patron saints (e.g. Saint Anne and Saint Stephen, King of Hungary). A musical variant of Mel 752 found only in the Hungarian secular sources, also appears. It is fairly certain that medieval Franciscan communities in Hungary also chanted *Proles de caelo* in the Office of Saint Francis, although contemporary musical sources (i.e. notated Hymnals) have not survived.

The early Hungarian Protestant communities in the second half of the 16th and the first half of the 17th century inserted the Hungarian variant of Mel 752 into their morning service. This practice seems not to have existed outside Hungary, at least according to the evidence. Mel 752 disappeared from Catholic churches as well as from the repertory of Protestant services in the second half of the 17th century. From this time on, it was only Franciscan communities that chanted the melody in Hungary, certainly in its Franciscan variant. It appears only sporadically in the hymnbooks printed for the faithful. A few metrical arrangements of the hymn melody are also known from the Baroque era of Hungary.

The musical examples of *Proles de caelo* that have been investigated throw light upon a complex historical and musicological process, in which the parts of an Office in honour of a popular medieval saint – Saint Francis – move away from their original context to serve new liturgical functions. The Hungarian sources open up a secret chapter in the multifarious history of the hymn *Proles de caelo*.

